

יוסי בן-ארצי, רות קרק, רן אהרנסון

ח'אנים או מבני אחוזה? לשאלת תפקידם המקורי של אתרי ההתיישבות היהודית בנוף ארץ ישראל (1882-1914)

נמצא בחדעזערא בית הח'אן שמחזיק 67×67 מטר, ואם כי נבנה בטעם ערבי, עם כל זאת לפועלים יסכון.

הבית נבנה כעין שלאס מרובע, מארבע רוחות החדרים ובאמצע חצר רחב ידיים ושני פתחים מחופים ברזל זה כנגד זה ובצדק נוכל לכנותו – משגב הקולוניה.

מכתב משה מרדכי אפשטיין לאגודת קובנה, ה' באדר א', תרנ"א

א. מבוא

מושגים ודימויים הקשורים בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ מושרשים בנו לעתים כה עמוק, עד כי אין אנו בודקים את פשרם ואיננו מנסים לתהות על מקומם האמיתי בהיסטוריה ובגיאוגרפיה של נוף ארץ ישראל. אחד מאלה הינו המושג "ח'אן", הבא לציין במקרים רבים את אתר אחיזתם בקרקע של ראשוני המתיישבים היהודים. השימוש המרובה בספרות התיאורית וההיסטורית במושג זה יצר דימוי, שלפיו נהגו הראשונים להתיישב בח'אן כלשהו – וממנו יצאו אחר כך לבניית הקבע של יישוביהם. כך, למשל, תיאר ר' בנימין את העלייה לחוות כינרת:

על פני אדמת דליקה, אלפי דונמים של סלעים קרחים ושיחי סדריות, התנשא תל קטן ובראשו בניין בודד, ח'אן הרוס למחצה, משכן לסוסתו של שייך עיסא הערמומי ואכסניה לעוברי האורח. [...] במעלה תל זה התנחלו חבורת הראשונים.¹

גם לגבי יישובים אחרים כמו חדרה, סג'רה, גבעת עדה, כפר סבא וכפר אוריה, נקשר "הח'אן" בראשית ההתיישבות, עד כי הפך למושג כללי – מושג הבא לאפיין ולציין שלב מסוים בתולדותיהם של כלל החקלאים היהודים בשנות

1. ברכה חבס (עורכת), החצר והגבעה – סיפורה של קבוצת כינרת, תל אביב 1968 (להלן: חבס), עמ' 8.

העלייה הראשונה והשנייה (1882–1914).

מטרתו של מאמר זה הינה לבדוק את תקפותו של מושג הח'אנים לאתרי ההתיישבות היהודים הראשונים, לאור מקומם, תפוסתם ותפקודם של הח'אנים המקוריים בנוף הארץ של טרם ההתיישבות היהודית. בחרנו לעסוק בסוגייה זו מנקודת מבט גיאוגרפית-יישובית, ובשני שלבים: תחילה תיערך בדיקה שיטתית של האתרים שבהם אחזו ראשוני המתיישבים בכל הנקודות שנוסדו עד 1914 תוך מיון ראשוני שלהם לטיפוסים שונים; אחר כך תיבדק הרלבנטיות של תפיסת "הח'אן" בהתיישבות כמלון דרכים. כיוון שאנו באים לערער על תפיסה זו, נבקש לברר מהו בכל זאת מקומו של מבנה בולט זה בנוף הארץ המתחדש. אחת השאלות המרכזיות בכל דיון גיאוגרפי-יישובי היא שאלת האיתור הראשוני של היישוב, דהיינו: היכן בדיוק בחרו מייסדיו למקם את יישובם כאשר באו להתיישב על אדמתם.

האתר הראשוני (Site) – מוגדר כאותה ככרת הקרקע המצויה בתחומי הנחלה כולה, שבה בחרו הנאחזים בקרקע ליסד את יישובם. לאתר, ולגורמי האיתור היחודיים לכל נקודה, נודעת חשיבות רבה בכל הקשור ליישוב כפרי חקלאי, משום שאלה משפיעים על אפשרות התפתחותו הפיזית של היישוב ועל יכולתו לנצל ביעילות את תכונות הנחלה כולה ולהתמודד עם בעיות הסובב.² בחירת האתר המדויק להיאחזות בקרקע מהווה על כן את ההחלטה הראשונה שמקבלים מתכנני היישוב או מקימיו לאחר רכישת האדמה. עם זאת, אין זה מן ההכרח שגם בניית הקבע של היישוב תיעשה באותו אתר או בזיקה אליו. אדרבה, המתיישבים עשויים להחליט, שהאתר הראשוני איננו מתאים לבניית היישוב ולהתפתחותו בעתיד, ולעבור לנקודת בנייה חדשה במרחב העומד לרשותם. מכאן – ניתן לאבחן שני סוגי אתרים ליישוב: אתר האחיזה – שבו נאחזים המתיישבים באופן זמני, כבואם לעלות על הקרקע; אתר הקבע – שבו נבנה היישוב בנייה של קבע על פי תכנון וחלוקת קרקעות מסודרת.³ לעתים יש שוני בין אתרים אלה, ולעתים זהים אתרי האחיזה ואתרי הקבע, ורק צורת הבנייה משתנה. אתרי האחיזה של היישובים היהודיים שהוקמו בארץ עד 1914 ומוכנסו בנוף ארץ ישראל הוא נושא מאמרנו זה.

2. הגדרות של אתר וגורמי איתור: H. Uhlig & C. Lineau, *Rural Settlement, Basic Materials for the Terminology of the Agricultural Landscape*, Giessen 1972, pp. 65–66. כן ראה: A. Demangeon, "The Origin and Causes of Settlement Types", in: P.L. Wagner & R. Mikesell, *Readings in Cultural Geography*, Chicago 1962, pp. 505–516 (להלן: דמנג'ון).

3. על מיון זה לגבי המושבות ראה: יוסי בן ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל, 1914–1882, ירושלים, 1988, 103–114.

ב. מיון אתרי האחיזה של היישובים

לצורך מיון אתרי האחיזה של היישובים היהודיים החקלאיים שקמו בארץ ישראל בין השנים 1882-1914 ערכו מחברי המאמר בדיקה שיטתית של כמה מאפיינים הקשורים בראשית ההתיישבות שלהם.⁴ הסקירה נערכה על פי אזורי הארץ, ובתוך כל אזור – על פי מועד הקמת היישוב: נכללו בה מושבות, קבוצות, חוות הכשרה וניסיונות, "אחוזות" של חברות "האחוזה" ו"מושבי פועלים", שהיוו את כלל צורות ההתיישבות היהודית בתקופה זו. לגבי כל יישוב נבחנו המאפיינים הבאים:

1. סוג אתר האחיזה על פי המיון הבא:
    - א. אתר "חדש" – שבו לא גר איש קודם להתיישבות היהודית.
    - ב. אתר קיים – "חושות" – שבו נמצאו מבני מגורים ששימשו את המתיישבים הקודמים.
    - ג. אתר קיים – "מבנה" – שבו העדיפו המתיישבים מבנה מסוים שנמצא בקרקע ונאחזו בו עם עלותם עליה.
  2. זיהוי (במידת האפשר) הבעלים הקודמים של הקרקע.
  3. אזכור האתרים בסקר ארץ ישראל המערבית שערכה קרן החקר האנגלית (להלן: PEF).⁵
- הממצאים מסוכמים בנספח 1.

הנתונים בנספח האמור עולות כמה מסקנות כלליות:

1. "אתר אחיזה חדש" – הנתונים מראים בבירור כי רוב נקודות היישוב היהודי, 32 מתוך 54, קמו באתרים חדשים – שלא שימשו למגורים קודם לכן ושהם לא נמצאו כל מבנים – ובהם בנו המתיישבים את מגוריהם הארעיים. מגורים אלה היו מסוגים שונים: צריפים (ראשון לציון, גדרה, מחניים), מבני אבן (ראש פינה, משמר הירדן) ובתי חומר. אפשר על כן לשער, כי הבחירה באתר נבעה מ"שיקולי איתור" אופטימליים. המתיישבים לא "הוטו" או נמשכו לנקודה קיימת כלשהי, שרימזה על התאמה ליישוב, אלא בחרו את האתר בעל היתרונות המרביים מנקודת ראותם. שיקולי איתור אלה היו:
  - א. תנאי הסביבה – ריחוק מאזורים ביצתיים או נגועים בקדחת. לדוגמה, פתח תקווה.⁶
  - ב. מרכזיות ביחס לקרקעות – כדי לקצר את מרחק ההליכה לשדות. לדוגמה,

4. הרשימה הבסיסית על פי: מנשה מאירוביץ, המושבות העבריות בארץ ישראל עד המלחמה העולמית, קהיר תרע"ט. טבלת הסיכום ותוספות משל המחברים.

5. ארץ ישראל המערבית, (vols. 1-7) London 1881-1889. C.R. Conder & H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine* (להלן: סקר ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח תקווה (בעריכת י. יערי-פולסקין ומ. חריזמן), תל אביב תרפ"ט, עמ' ע"ה.

ראשון לציון.⁷

- ג. טופוגרפיה – נקודה שאפשרה תצפית והגנה על האדמות. לדוגמה, גדרה.⁸
 ד. קרבה למקורות מים – לדוגמה, יבנאל, עין זיתים וזכרון יעקב (שכונת הצריפים).⁹
 ה. תפיסות התיישבות ייחודיות שהנחו את הקונים – כגון העדפת הנקודה הגבוהה בראש פינה, שכביכול מספקת "אוויר הרים", שלו היו העולים, יוצאי רומניה, רגילים.¹⁰

בנואם לקבוע אתר אחיזה חדש הדריכו את המייסדים שיקולי איתור, שאינם שונים במהותם מן המקובל באזורים אחרים בעולם.¹¹ הם קיבלו לידיהם מרחב קרקעות נתון ובחרו בתוכו נקודת אחיזה באורח חופשי לחלוטין, ובלא תלות באתר יישובי קיים, שבחרו מתיישבים קודמים. ממצאים אחרים כנספח עולה, כי בכל המקרים כמעט – למעט מקרה אחד או שניים (בגדרה ובמידה מסוימת בזכרון יעקב) – נצמדו "אתרי הקבע" ל"אתרי האחיזה" הראשוניים. מתאם זה מלמד על תקפותם של שיקולי האיתור שנעשו בכל מקום שבו נבחר אתר אחיזה חדש.

2. "אתר אחיזה קיים – חושות" – רק מעט מבין היישובים המופיעים כנספח 1 היו נכונים לנצל את מגוריהם של קודמיהם הערבים. ה"חושות" – מבני חימר וטיץ עלובים ודלים שהיו בשימוש הארסים והפלחים ושנעזבו על ידם כשניקנו הקרקעות – שימשו את מתיישיבי מטולה,¹² והיו מקלט ארעי למושבות הגליל התחתון: כפר תבור (מסחה), יבנאל (ימה), מנחמיה (מלח-מיה) ובית גן (בית ג'אן).¹³ ראשוני דגניה ניצלו את בקתות אום ג'וני.¹⁴ חלוצי זכרון יעקב גרו בחושות של זמרין,¹⁵ ואנשי סג'רה – בשג'רה.¹⁶

7. ז.ד. לבונטין, לארץ אבותינו א', תל אביב תרפ"ד, עמ' 58.
 8. שיקול זה מפורט לגבי גדרה אצל: ד. ליבאוויץ (אריאל), "המושבה גדרה – השתלשלותה וקורותיה תרמ"ב-תר"ס", בתוך: א.מ. לונץ (עורך), לוח ארץ ישראל לשנת תרס"א, ובמהדורה מחודשת: ירושלים תשל"ט, עמ' 43-44.
 9. רן אהרנסון, הקמתן וראשיתן של זכרון יעקב וראשון לציון כמושבות חקלאיות, עבודת מ.א., ירושלים 1979, עמ' 61. הכוונה בזכרון יעקב לשכונה שנבנתה ליד עין חנאויר – בצפון המושבה של היום, על גבעה אחרת מזו שעמד עליה אתר זמרין.
 10. מ.ד. שוב, זיכרונות לבית דוד, ירושלים תרצ"ו, עמ' ס"א.
 11. דמנג'ון, שם.
 12. על החיים בהן ראה: ש. פייגלין, זיכרונות איש מטולה, חיפה תשי"ד, עמ' מ"ט-נ'; ז. חיות, עם יצחק חיותמן ביסוד מטולה ותל אביב, חיפה תשכ"ח (להלן: חיות), עמ' 97-98.
 13. לגבי תקופה זו בגליל התחתון ראה: א. עבר הדני, חמישים שנות התיישבות בגליל התחתון, רמת גן 1955 (להלן: עבר הדני, גליל תחתון), עמ' 74-83.
 14. י. ברץ, דגניה א', ירושלים תש"ז (להלן: ברץ) עמ' 21, 24.
 15. תיאור שיפץ החושות הערביות בראשית תרמ"ד (סוף 1883) ראה: א. שייד, זיכרונות 1883-1899, ירושלים 1983 (להלן: שייד), עמ' 57-60.
 16. לתיאור חיי האיכרים בחושות, ראה: עבר הדני, גליל תחתון, עמ' 19.

מבנים אלה לא התאימו להתיישבות משפחות והחריפו את קשיי ההסתגלות. במטולה המשיכו המתיישבים להתגורר בחושות, חרף סבלותיהם, כשבע שנים, עד שעברו לאתר הקבע.¹⁷ ביתר האתרים הנזכרים בנו המתיישבי צריפי עץ ליד "החושות", הן למגוריהם שלהם והן לאחסון כלים ובעלי חיים. במוצא בחרו במערות ובשומרות ישנות למטרות אלה.

שיקולי האיתור הראשוני במקרים מסוג זה מובנים מאליהם: מאחר שבמרחב הקרקעות הנרכשות נמצאו מבנים, הניחו מייסדי היישובים, שאלה שבנו אותם ערכו כבר שיקולי איתור, ואפשר להסתמך על שיקוליהם. ואכן, בדיקה מפורטת מראה, שרוב המבנים הללו הוקמו בנקודות בעלות יתרונות בולטים, כגון קרבה למים או מרכזיות בנחלה. "קבוצות הכיבוש" שנאחזו בקרקע ניצלו, אם כן, את הקיים, כדי לחסוך זמן ואמצעים. למערך שיקולים זה יש להוסיף את העובדה בעלת החשיבות הרבה לזמנה, שבמקרים אלה לא נזקקו המתיישבים החדשים לרשיון בנייה, דבר שחסך לעתים זמן יקר ותלות ממושכת בפקיד הממשל.

בדומה לטיפוס הראשון – "אתרים חדשים" – קל להיווכח גם במקרה זה, שאתרי הקבע, אשר ניבנו בהמשך התפתחותם של היישובים, התרחקו רק מעט מהם, ולא למרחק העולה על 500 מטר. צמידות זו מצביעה על עצמתם של גורמי האיתור – ובצדק אפשר להתייחס לתופעה זו כאל "אינרציה של אתר": על אף השינויים בזמן ובקבוצה המתיישבת, גורמי האיתור חזקים מאוד וקשה לשנותם. דבר זה בא לידי ביטוי בתפיסות המתיישבים לגבי סוג זה של אתרים:

דרשנו קירוב מקום למקור המים. [...] אף חיזקנו טענותינו והבאנו ראיה מן הערבים קודמינו שקבעו מושבם ליד מעיין ימה [ההדגשה שלנן].¹⁸

3. "אתר אחיזה קיים – מבנה (ח'אן)" – ב-15 מתוך היישובים שעלו על הקרקע עד 1914 מצאו המתיישבים מבנה כלשהו בשטח – ובו בחרו כאתר האחיזה. מבנים אלה נבדלו זה מזה בתכונותיהם החיצוניות ובתפקידיהם, אך לרובם הוצמד הכינוי – "ח'אן". היו אלה מבנים בעלי חזות מרשימה יחסית, שבלטו על רקע סביבתם המיידית, השוממה והריקה. עצם קיומם בשטח משך אליו את תשומת לב העוברים בקרבכם, ולא יפלא על כן שאליהם נמשכו המייסדים ושבסביבתם החלו לפעול כאשר נאחזו באדמתם. גם כאן פעל גורם מעשי: האחיזה במבנה קיים מנעה את הצורך בהשגת "רוכסיות" (רשיונות בנייה). הן הכינוי "ח'אן", שדבק באתרים אלה, והן תפקידם בתקופה שקדמה להתיישבות היהודית ראויים לבחינה מפורטת.

17. חיות, עמ' 97–98.

18. א. קוסטיצקי, בטרם האיר הבוקר, תל אביב תש"ד, עמ' 104–105.

ג. אתרי אחיזה מסוג "מבנה קיום": מיון ואפיון מפורט

אתרי אחיזה אלה דמו עקרונית זה לזה בחוותם ובתפקודם, אך ניכרה בהם שונות אזורית-מקומית, בעיקר בצורתם החיצונית.

בזכרון יעקב נאחזו ראשוני המתיישבים היהודים בבית האבן היחיד שמצאו בגבעת זמרין, במרחק מה מן החושות של האריסים הערבים. בניין זה נועד ככל הנראה לשימוש הנכיל (סוכן) של בעל הקרקעות, תושב חיפה בשם ג'רמן, וייתכן כי גם ג'רמן עצמו נהג לשהות בו כאשר בא לפקוד את נחלתו. כאן, מכל מקום, התמקמו בסוף שנת 1882 "קבוצות הכיבוש" של ראשוני זכרון יעקב, שכללו גברים בלבד, וכאן קבע את משכנו אליהו שייד, פקיד הברון רוטשילד, כאשר בא לנהל את המושבה בסתיו 1883.¹⁹ הבניין היה במצב רעוע למדי, ובכל זאת שופץ, הורחב (קומתו השנייה נוספה במחצית הראשונה של שנת 1884) ושימש כמקוד המושבה עד שהועברה לאתר הקבע – ממערב לגבעת זמרין. גם לאחר מכן המשיך הבניין לשמש כמקוד השכונה הישנה בזמרין, עד שנהרס בשנות הארבעים של המאה העשרים.

ביסוד המעלה מצאו הראשונים מבנה אבן וטיט מוארך, שניצב בסמוך לחוף אגם החולה. הם קראו לו "בית האוצר". וכך הוא תואר:

הבית הגדול היה להקולוניסטים לאורוות סוסים, לרפת בקר, לאוסם בר, לחדר מבשלות ולחדר משרד גם יחד. אורך הבית עשרים אמה (ארשין) ורוחבו שישה עשר אמה. (כ-12×15 מטר). הבית הזה לא נבנה בידי הקולוניסטים האלה, אך בנוי היה זה כבר בידי אחד היהודים הספרדים אשר ישב בו מלפנים עם אחד הערבים ולכן נחלק לשני חלקים שווים. גגו נשען על שלושת עמודים חזקים ומחלקו לארבעה חלקים שווים.²⁰

"בית האוצר" שימש ככל הנראה את נציגיה ואריסיה של בעלת הקרקעות, משפחת עבו, הן לאחסון והן למגורים. בו גר גם נאמנה ושותפה בשטח, שלמה מזרחי, שהצטרף אחר כך לאנשי מזריץ' במושבתם החדשה – יסוד המעלה. כחמש שנים השתמשו בו ראשוני המושבה – בתנאים קשים ובדוחק רב. רק בראשית 1890 החלו לבנות את בתי הקבע, שניצבו לאורך רחוב אחד מ'בית האוצר' בקו ישר מערבה. בשל מצבו המזונוח והרעוע לא שימש הבניין לתפקידים אחרים, והוא נחרב במרוצת השנים.

בשם "בית אוצר" קראו גם אנשי אגודת "בית יהודה" לבניין שבו נאחזו ברמת'ניה שבמרכז הגולן בשנת 1886.

בנס ציונה מצא ראובן לרר את ביתו של המתיישב הקודם, הגרמני רייסלר, עמו החליף את אחוזתו אשר ליד אודסה. הבניין ראוי היה למגורים על אף

19. שייד, עמ' 59.

20. גל'ה, "שני ימים בהמושבה יסוד המעלה", כנסת ישראל, ג', תרמ"ט, עמ' 249-280.

התיאור הבא:

ולעומת המקום שבו מתפלג השביל יפן-חברון לשני ראשוי, עמדה מימים קדומים חצר רחבה, המוקפת גדר חיה של סבכי צבר. [...] ושער לגדר בצד הדרך והוא פרוץ מרוב ימים ורק שם של "שער" נשאר לו, ובפנים החצר בניין רעוע עתיק יומין - "ח'אן" שמו, שהיה משמש פעם אכסניה לעוברי דרך שנטו ללון בו.²¹

הבית היה עשוי בחלקו עץ ובחלקו בנוי מכורכר, ובו מרתף וכמה חדרים. ראובן לרר תיקן ושיפץ את אגפי הח'אן, ניקה ושיפץ את הבאר והאנטיליה והכשיר את המקום למגורים ולמשק. בקרבת אתר זה התפתחה לימים מושבת הפועלים נס ציונה.²²

בשפיה (שוויה), הסמוכה לזכרון יעקב, גרו אריסיו של בעל הקרקעות החיפאי קוטרן בחושות אופייניות, אך נמצא בה גם מבנה דו קומתי, עשוי אבן. ככל הנראה, שרפו האריסים את כפרם כאות מחאה על מכירתו לפקיד הברון, ורק בניין זה שרד. ואמנם, ראשוני העולים לשפיה נאחזו בו בקיץ 1889, וכאן גר עוד קודם לכן יצחק פנסי, שחכר את הקרקעות מפקידות הברון. הבניין - אשר שימש לסוכן של קוטרן ולחוכר היהודי - ניטש ונהרס כאשר הושלם אתר הקבע במרחק כ-250 מטר צפונה ממנו.²³

אין ספק שאת דימוי ה"ח'אן" כאתר ראשוני של ההתיישבות היהודית השרישה יותר מכל חדרה. כאן קורא בשם זה לבניין המרכזי שעמד בנחלתו של סלים חורי מחיפה. הוא ניצב בראש גבעה (אם כי לא הגבוהה ביותר בשטח) צופה למרחוק ומוקף חומה מכל עבריו. באגפו הדרומי היו מחסני תבואה מקומרים, ואילו באגפים המזרחי והצפוני היו מחסנים, אורוות וכנראה גם חדרי המגורים. הח'אן מתואר במקורות שונים, וכך מובא תיאורו בפי ראשוני חדרה:

הח'אן בחעדערע אשר יכיל 26 חדרים שייך לכל ארבע האגודות ונדרשנו לדעת כמה חדרים מגיע לכל אגודה ואגודה. לכן ניאותו כולם להפיל את החדרים בגורל על פי ערך חלקם במושבה, היינו: אגודות ריגע וקאוונע אחד עשר חדרים, לאגודת וילנא שבעה חדרים ולאגודת היחידים שישה חדרים וגם ארבעה לצרכי ציבור ויהי נא כל אגודה שורה (שוררת) על סך החדרים שלה לגור בהם ולהשכינם כטוב בעיניה. [...] הכנסות השכירות מכל חדרי הח'אן יהיו תחת הוועד הכולל וראש האגודה יגבה את השכר מתחברי אגודתו.

21. מ. סמילנסקי, נס ציונה, שבעים שנות קורותיה, תל אביב 1953, עמ' 13-14.

22. א. רובנס, נס ציונה, תהליכים בהתפתחותה, עבודת מ.א., ירושלים 1974.

23. א. סמסונוב, זכרון יעקב - פרשת דברי ימי חייה, תרמ"ב-תש"ב, זכרון יעקב תש"ג, עמ'

התיקונים בח'אן יעשו מקופת הכולל של כל המושבה כולה.²⁴

בשל נסיבות התפתחותה של חדרה וקשיי השגת רשיונות לבניית בתים, היה הח'אן לא רק "משגב הקולוניה", אלא "הקולוניה" כולה במשך שנים. כאן הצטופפו הראשונים על רכושם וכליהם. כאשר החלו לעבור לבתים החדשים, הפך הח'אן לבית הציבור היחיד ושימש למושב הוועד, לתפילה, לשיכון בית הספר ולאירועים כלליים. אחר כך הפך למשכנם של פועלים ושל התימנים שהגיעו לארץ ב-1908. רק לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה איבד הח'אן את תפקידו והונח במידה רבה.²⁵

גודלו של הח'אן, צורתו, מיקומו, בנייתו – שיוו לו מראה מרשים ומיוחד, מכאן דימוי המורשע עמוק כסימלה של חדרה וכדגם לכלל אתרי ההתיישבות הראשונים. בהמשך נבקש לשאול: האמנם מילא "ח'אן חדרה" תפקיד של ח'אן – ומה מקומו בנפך השרון של טרם ההתיישבות היהודית?²⁶

ראשונה של מוצא המחודשת מצאו גם הם בתרנ"ד (1894) ח'אן. היו אלה אכסניה ובית קפה לשירות השיירות העולות ירושלימה, שבנו עוד בתרל"א (1871) שאול יהודה ויהושע ילין – בעליה היהודים הראשונים של מוצא.²⁷ הבניין הוקם על שרידי מבנה (כנראה צלבני) ששופץ, ונוספה לו קומה בת שני חדרים ומרפסת רחבה. אחרי שנות הזנחה ממושכות החליטו חברי "בני ברית" בירושלים להקים יישוב עברי "בטבורה של הארץ" ובחרו במוצא.²⁸ הם רכשו כמה חלקות ואת מבנה הח'אן, ששימש אחר כך כבית הציבור של המושבה הזעירה, כבית הספר וכבית הכנסת שלה.

בחנוכה תרנ"ו (1895) עלו ראשונה של הרטוב העברית על הקרקע. הם רכשו את חלקת המיסיון האנגלי (אשר רכשה קודם לכן, ב-1883, מידי אלכסנדר ספניולי, סגן קונסול ספרד ביפו), שהתכוון להקים שם "מושבת מסיתים".²⁹ גואלי הרטוב, "אגודת אחים" מבולגריה, שלחו לארץ תריסר משפחות – וכולן כאחת התגוררו בבניין האבן היחיד שמצאו בנחלתן החדשה. היה זה בית דו קומתי, ובו כמה חדרי מגורים, וסביבו גדר אבנים בגובה קומת אדם. על הקירות

24. א. עבר הדני, חדרה (תרנ"א-תשי"א; 1891-1951) – שישים שנות קורותיה, תל אביב תשי"א, עמ' 20.

25. ח. חיסין, מסע בארץ המובטחת, תל אביב 1982, עמ' 289.

26. על כך ראה: א. אפרת, "הח'אן בחדרה", סלעית, א', 6, 172, עמ' 282-283 – המתייחס אליו כאל ח'אן כפשוטו: ח. מדור חיים, "הח'אן בחדרה אינו מלון אורחים ככל הח'אנים", שם, י"א, 10, 1983, עמ' 4-7; י. בן נתן, הח'אן על הגבעה, תל אביב 1971.

27. ר. אהרנסון, "פרשת הנסיון הראשון להתיישבות היהודית במוצא", נופים, 4, 1978, עמ' 12.

28. דו"ח על הקמת מוצא, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) A109/227.

29. י. בן ארצי, "הרטוב – לתולדותיה של מושבה עברית", בתוך: א. שילר (עורך), ספר זאב וילנא, ירושלים 1984, עמ' 351-353.

נשענו סככות שיצרו אורוות, מחסנים וחדרי מגורים. אורך התצר היה כ-25 מטר ורוחבה 20 מטר, ולכל משפחה נוצר מרחב מחיה של 10-12 מ"ר ועוד פינת בישול. בתוך חצר זו, "חצר המיסיון", גרו אנשי הרטוב כ-25 שנה(!) עד תום מלחמת העולם הראשונה.³⁰ רק אז יצאו ממנה ובנו בתי אבן גדולים ומפוזרים על פני גבעת המושבה ובנחל שלמרגלותיה.

סג'רה נוסדה כחוות הכשרה של יק"א, ששאפה ליישב במושבותיה פועלים אשר עברו כבר הכשרה לעבודות חקלאות ולחיי איכרות. יק"א רכשה את האדמות החל מקיץ 1898 – מידי חבורת יהודים מירושלים ומיפו שרכשו אותן עוד ב-1891 אך לא הצליחו לישבן. ראשית מעשיה של יק"א היה להקים את החווה. ברחבי הנחלה החדשה עמד בניין אבן שמשך את תשומת לב הרוכשים: היה זה מבנה רעוע שניצב בראש גבעה טרשית ושוממה. במקורות הוא נקרא ח'אן – ותחילה פניו אנשי יק"א לשפצו ולהכשירו למגורים:

על אחת הגבעות המסולעות עמד מבנה אבנים. הערבים קראו לו "ח'אן". במקום זה היו חונות שיירות הגמלים בדרכן מן התורן לעכו ובחזרה. ב"ח'אן" זה החלה ראשית היאחזותם של הפועלים היהודים, פועלי סג'רה. ה"ח'אן" הפך להיות לחווה – חוות סג'רה (ההדגשה שלנו).³¹ ובדו"ח הנהלת יק"א מ-1900 נמסר:

באחוזת סג'רה נמצא בניין ח'אן. אנו תיקנו אותו ובנינו קומה לשיכון העובדים, ובוודאי נצטרך להוסיף לו אגף.³²

במקום אחר נזכר אף "ח'אן תחתון" שהיה למרגלות הגבעה, על אם הדרך הראשית שחצתה את רמת תבור. איתרנו ח'אן זה,³³ אך היה זה דווקא "הח'אן העליון" שהפך לחוות סג'רה. חווה זו שימשה שנים רבות כמוקד הפעילות של יק"א בגליל התחתון וכמרכז פעילותם של אנשי העלייה השנייה בגליל. כשנמכרה האחווה לחברת "נטעים", שימש הח'אן העליון כבניין המשרדים ולמגורי הפועלים שלה. לימים נעזב המקום ולא הפך חלק מן המושבה סג'רה (אילניה), שקמה במורד הגבעה, ממזרח לחווה.

30. יש להניח כי בניין דו קומתי וחצר היו בשטח עוד קודם שרכש אותו המיסיון, כשניסו לעניין את י. בריל ברכישתו עבור 11 האיכרים שעלו מרוסיה. על כך ראה: י. בריל, יסוד המעלה, ירושלים 1978, (הוצאה מחודשת), עמ' 63. משתמע מכאן שספניולי הוא שבנה את המבנה, או את חלקו, לפני 1883. באשר לתיאור החיים בחצר, ראה: י.ב., "לתולדות מושבה ספרדית נשכחה", מזרח ומערב, תרע"ט, עמ' 80-82.

31. ב.צ. מיכאלי, סג'רה – אישיה ותולדותיה, תל אביב תשל"ג, עמ' 35.

32. עבר הדני, גליל תחתון, עמ' 14.

33. שם, עמ' 24. ח'אן תחתון זה מהווה כיום, לדעתנו, כחלק מחצר המשק הקיצוני בשורה הצפונית של בתי סג'רה. הוא בנוי קשת ומילוי אבנים – בסגנון שאינו מקובל ביתר החצרות.

זמן קצר לאחר הקמת המושבות הראשונות בגליל התחתון נפנתה יק"א לבסס את מושבות השומרון ולהרחיב את תחומיהן. ב־1903 רכשו פקידיה את הכפר הקטן מראח בשיפולי הכרמל ובגבול המישור עם גבעות מנשה. אדמתו נועדה לחלוקה בין איכרי המושבות הקיימות – בת שלמה, שפיה וזכרון יעקב, ובנובמבר 1903 עלתה על האדמה קבוצת צעירים מן המושבות האלה. הם התכוונו לחרוש את הקרקע לקראת מזרע החורף. מאוחר יותר סופר בנדון:

על הגבעה שעליה עומדת היום המושבה גבעת עדה [...] נמצא אז קומץ בתי החימר של הכפר מראח, ועל ידם ח'אן עתיק, בנוי חומה סביב סביב. במקום גרו כמה פלחים ואריסים של בעל הנחלה פואד סעד. [...] לכל אורך חומת הח'אן מבפנים היו בנויות רפתים ששימשו דירה לאריסים ולבהמות כאחד.³⁴

הח'אן בגבעת עדה הפך, אם כן, לבסיס ההתיישבות ולגרעין המושבה לעתיד. לאחר כסוך עם ערביי מראח והסביבה החליטה יק"א, כי רק יישוב קבע במקום יאפשר את האחיזה בנחלה. סביב חצר הח'אן נבנו ארוות ורפתות, וב־1906, ככל הנראה, הוסיפו מעליהן קומת מגורים. כך נוצרו שמונה יחידות מגורים עבור המשפחות שנועדו להתיישב במקום. רק ב־1923 יצאה גבעת עדה מגבול הח'אן ונבנה בה רחוב מגורים חדש.³⁵

בשנת 1908 החלה גם ההסתדרות הציונית במעשי ההתיישבות ופנתה, כמו יק"א, ליסד חוות הכשרה לפועלים, כדי להבטיח את הצלחת התיישבותם בעתיד. המקום שבו בחרה להתחיל את פעולתה היה בנחלה שרכשה קודם לכן מידי יק"א – בתחומי אדמות דליקה, ממערב לקצה הדרומי של הכינרת. אתר האחיזה שבו בחרה להקים את החווה היה מבנה בודד שניצב בשטח ותואר במקורות כ"ח'אן";

חורבה אחת מצאו על גב אחד ההרים, מול הים. קראו לחורבה זו – חן. מקום קיבוץ לכל מיני פרקמטיה, וכמין תחנה לעוברי דרכים [...] כחן זה נמצאו העולים הראשונים.³⁶

בן אריה גורס בספרו³⁷ כי אתר זה, שבו הוקמה חוות כינרת, נבחר לא רק משום עצם קימו ונסיבות איתורו, אלא גם משום שמנע את הצורך להגיש בקשה לשלטונות לבניין בית מגורים, דבר שהיה כרוך במימון רב והיה מעכב את העלייה לקרקע.

34. מזכרונות יהודה קרניאל. מובא אצל: א. סמסונוב וא. אבן חן, גבעת עדה, תל אביב 1938 (להלן: סמסונוב), עמ' 284.

35. סמסונוב, עמ' 318. מעניין שגם במושבות הטמפלרים בבית לחם וולדהיים וגם בראשית ימיה של עקרון – ניבנו הבתים בסגנון זה.

36. ברץ, עמ' 10.

37. בן אריה, עמק הירדן התיכון, תל אביב 1965, עמ' 166: נימוק זה מופיע גם אצל חבס, עמ' 10.

ב־1912 עלתה "קבוצת כיבוש" לקרקעות שנרכשו בכפרוריה (כפר אוריה) שבהרי יהודה, לא הרחק מהרטוב. הם נשלחו לשם על ידי המשרד הארצישראלי כדי להכין את הנחלה להתיישבותה של "אחוזת ביאליסטוק". בבואם לשטח, מצאו אנשי הקבוצה מבנה מוקף גדר. מבנה זה, העומד עד היום על תלו, בנוי בצורת האות "ר", שצלעותיה הושלמו על ידי גדר אבן. הבניין עצמו היה חד קומתי לאורך הצלעות, ורק במפגש האגפים נוספה קומה שנייה. הוא נבנה מאבן מסותתת בחלקה, והוקם ככל הנראה ב־1871 על ידי בעליו הנוצרי.³⁸ בקומות הקרקע היו מחסנים וחדרים מקושתים, ובקומה השנייה התגורר הנכיל. צלעות המבנים חוברו על ידי הגדר בצורה שסגרה על חצר מלבנית, ובמרכז המתחם נחפרה באר. לאתר זה נמשכו חברי "קבוצת הכיבוש" – והם שיפצוהו והכשירוהו למגורים ולאורוות.³⁹

בכפר סבא החלה הפעולה המעשית בשטח גם כן סביב מבנה בודד שזכה לכינוי "ח'אן", אך שלא כבמקרים קודמים, לא מצאו כאן המתיישבים מבנה קיים, אלא בנו בניין כללי למגורים, לאורווה ולמחסנים, והוא ששימש גרעין ליישוב שהחל להיבנות מחדש רק ב־1913. אף שהמתיישבים היהודים בנוהו, הם כינו אותו ח'אן, כינוי שדבק בו עד עצם היום הזה, ללמדנו שכל מבנה גדל ממדים ששימש לאחיזה הראשונית – זכה לכינוי ח'אן. (במבנה זה שוכן כיום המשרד הראשי של עיריית כפר סבא).⁴⁰ בדומה לכך, גם מבנה המגורים בחוות חפציבה, שליד חדרה, שהפועלים היהודים הם שכנוהו, נקרא "הח'אן".

ריכוז הנתונים שנאספו לגבי מאפייני אתרי אחיזה מסוג "מבנה קיים" מובא בנספח 2 ומסייע לגבש תמונה כללית באשר לצורת אחיזה זו בשטח.

המסקנות העולות מן הסקירה ומן הנספח הן:

1. בכל מקום, שבו נמצא מבנה כלשהו, העדיפו המתיישבים הנאחזים בקרקע להשתכן בו, בלי לערוך שיקולי איתור אחרים. עצם קיומו והאפשרות לנצלו מיד חסכו בניית ארעי ובזבוז זמן על ההליך המסובך של בקשת רישיון לבנייה מן הרשויות. העדפה זו הייתה כה מובהקת, עד כי גם מצבם הרעוע של חלק מן המבנים לא הרתיע את המתיישבים מלהיאחז בהם. שיקול זה היה מרכזי ביותר, ויש לקבלו על כן כאחד הגורמים העיקריים לבחירה ב"ח'אנים" כאתרי אחיזה בקרקע.

2. ברוב המקרים שימש המבנה הראשוני שבאתר אחיזה את המתיישבים שנים רבות. גם כאשר עברו לשלב בניית הקבע, ניצלו את המבנה הראשוני לצרכים מגוונים: מבנה ציבורי, מגורי פועלים ועובדי ציבור ומגורי ארעי לעולים ולמתיישבים חדשים.

38. סקר שדה שעשו המחברים בשטח, פברואר 1985.

39. חבס, עמ' 52-53.

40. ש. אנגל (עורך), אלבום כפר סבא, תשי"ג, עמ' 14, עמ' 25 – בכתיוב לתמונות.

3. במקרים לא מעטים שימש האתר הראשוני כגרעין שסביבו התפתח היישוב כולו כשעבר לשלב בניית הקבע. רק בזכרון יעקב עברו לאתר חדש לחלוטין, אם כי השתמשו גם בישן לצרכים אחרים.
4. בין האתרים מסוג זה ניכרים הבדלים בהופעתם בנוף, אך כל המבנים למעט אלה שבנו המתיישבים היהודים (במוצא ובכפר סבא) זהים בתפקידם. לשון אחר, אמנם אין זהות בין מראה הח'אן בחדרה ובין מראה "בית האוצר" ביסוד המעלה או בית הסוכן בזמרין – אך שלושתם (וכן האחרים) שימשו לפני ההתיישבות היהודית לאותן מטרות: מגורים, אחסון ודירור בעלי חיים. על פי הופעתם בנוף, ניתן למינם לשני טיפוסים ראשיים:
- א. מבני אבן בודדים – זכרון יעקב, שפיה, נס ציונה, יסוד המעלה, ורמת'ניה, וכן אלה שבמוצא ובכפר סבא.
- ב. מבנים בעלי אגפים מוקפי גדר (מתחם מגודר) – חדרה, הרטוב, סג'רה, גבעת עדה, בית הבק, כפר אוריה וכינרת.

תשעה מבין המבנים האלה זכו לכינוי ח'אן רק עם בוא ההתיישבות היהודית (כך גם כונה בית הראשונים בכפר סבא), הגם שהם נבדלו בצורתם החיצונית ובמיקומם הגיאוגרפי מהח'אן במשמעותו ההיסטורית. אך דומה שדקדוקי הגדרות לא הציקו למתיישבים והם נטו להשתמש בביטוי זה – שלדעתם סימל את אופיים החיצוני של המבנים שמצאו בעלותם לקרקע. האם הייתה לכך הצדקה היסטורית וגיאוגרפית – או שמא השתמשו המתיישבים, ואנו בעקבותיהם, בשם מוטעה?

ד. ח'אנים בארץ ישראל ומשמעותם ההיסטורית והגיאוגרפית

אין בכוונתנו לחדור לעומקה של תופעת הח'אן כשלעצמה. נסתפק כאן בהבאת עובדות בסיסיות הקשורות במבנה הח'אנים, בתפקידם ובמקומם בנוף ארץ ישראל.⁴¹ חשוב עם זאת להזכיר, כי מלה זו שמקורה פרסי, משמעותה הן תואר מנהל ואצולה, והן מקום חנייה ואכסון בדרכים הראשיות, או בית, מחסן, מלון ופונדק במרכזים העירוניים.

לענייננו נוגעת משמעות הח'אן כמלון אורחים לצד הדרך, שירות שנוולד עוד בימי קדם, עם תחילת הסחר המאורגן בדרכים. הקמתו נבעה מן הצורך להבטיח לאנשים ולבעלי חיים שאתם מים, אספקה ומקום שהייה מוגן מפני נוודים

41. לנושא הכללי – ח'אנים – ראה: E.G. Brill, *Encyclopedia of Islam* (New Edition), Leiden 1978, Vol. 2, pp. 1010-1017; מ. שרון, "תולדות הח'אנים בארץ ישראל – מקורם, ראשיתם, התפתחותם ואופיים", קרדום, ד' (20), 1982, עמ' 109-116; ש. שטרן, "הח'אנים בארץ ישראל, היבט גיאוגרפי היסטורי", שם, עמ' 117, 123; מ. שנער, "הח'אן ומקומו בארכיטקטורה של הדרך", א"א, 1, 19, עמ' 25-27.

ושודדים. לרוב הוקמו הח'אנים במרחק מסע בן יום אחד (כ־30 קילומטר) ביניהם. לפריחה מיוחדת הם הגיעו בעולם המוסלמי (אירן, סוריה, ארץ ישראל ואנטוליה) מן המאה ה־13 ואילך. מאז ימי הביניים כמעט שלא נשתנה תפקידו של מוסד זה.

משני הטיפוסים העיקריים של ח'אן הדרכים – האיראני והים תיכוני – נפוץ בארץ ישראל הטיפוס הים תיכוני. זה אופיין במבנה מרובע, חד או דו קומתי, עשוי לבנים, אבן גיר או בזלת, שהקיף חצר פנימית. הבניין נבנה לרוב כמצודה קטנה, שקירותיה החיצוניים מוצקים. לפעמים כלל מגדלים פינתיים או מתמכים. הכניסה אליו הייתה בשער בודד, לעתים מונומנטלי. הנכנס בשער עבר פרוודור ארוך, שבצדיו פתחים למגורי המשגיה וחנויות לאספקת מצרכים בסיסיים, והגיע אל חצר מרכזית רבועה שבה בור מים. סביב החצר, במפלס הקרקע, היו חדרי אחסון, חנויות, אורוות ותחום מגורים. בח'אנים רבים לנו הנוסעים באולם משותף על גבי משטח מורם. בח'אנים חשובים יותר הייתה קומה נוספת שתכניתה זהה לראשונה, שאליה הגיעו במדרגות פנימיות. ממדי הח'אן, מספר חדריו ותכניתו השתנו על פי האזור והתקופה. היו בהם שכללו בית תפילה קטן ובית מרחץ.

בסוף המאה ה־18 ובתחילת המאה ה־19 ירדה חשיבותם של הח'אנים הקלסיים, ורבים מהם נזנחו ויצאו מכלל שימוש עד לאמצע המאה ה־19. במחצית השנייה של המאה ה־19 החלו להיבנות ח'אנים חדשים, מודרניים יותר ושונים בצורתם (למשל ביפו, בשער הגיא, בלטרון ובמוצא). באותה עת גם החלו להיבנות במקומות שונים בארץ ישראל (ולאו דווקא על תוואי דרכים ראשיות) בתי האחוזה שהזכירו בצורתם החיצונית את הח'אנים הקלסיים, אף שתפקידם היה שונה. דמיון זה הוא כנראה מקור הטעות שבכינוי "בתי האחוזה" בשם ח'אנים. עם זאת, עדיין לא הובהר אם כינוי זה מקורו באוכלוסייה הערבית המקומית, בנוסעים ובחוקרים אירופיים או במתיישבים היהודים החדשים.⁴²

ה. ח'אנים – או "מבני אחוזה"?

לאור התיאורים שהובאו לעיל על "אתרי האחוזה" שזכו לכינוי ח'אן ולאור העובדות הבסיסיות על תפקידם ומקומם של הח'אנים בנוף ארץ ישראל מראשית השלטון העות'מאני ועד סוף המאה ה־19, נוכל עתה להתייחס לשאלה שהוצגה בראשית המאמר, בדבר הקשר בין המושג המקורי – ח'אן לבין היישובים שאתרי האחוזה שלהם נודעו בשם זה.

אפשר לקבוע כי עיקר הדמיון בין הח'אן המקורי לבין אתרי האחוזה שכוננו

42. טעות זו נתפס גם שטרן (ראה הערה 41 לעיל), אשר זיהה את ח'אן חדרה – ואף משך לשם דרך בסימון המפה שערך, ללא סימוכין ועדויות.

כך, היה מקרי וחיצוני, והוא שגרם לכינוי המוטעה. בתפקוד בנוף היה שוני מהותי ביניהם. מבחינה חיצונית הזכירו האתרים של חדרה וגבעת עדה ח'אנים מבוצרים ומוקפי חומות מסוג ח'אן א'תוג'אר, הסמוך לתבור, אם כי היו הבדלים רבים באופי הבנייה, בטיב הביצורים, במגדלי התצפית ובמגוון התפקידים. למרות הבדלים אלה – אפשר לשער כי הנוסעים בדרכים קישרו בין המבנים הללו בשל קווי הדמיון שביניהם. שאר המבנים שזכו לכינוי זה – אשר כללו בניין אבן דו קומתי ולעתים חצר גדולה, אכן דמו לח'אנים הקטנים שנבנו בארץ במחצית השנייה של המאה ה-19 – אם כי גם כאן יש הבדלים בפרטים השונים. דמיון חיצוני כללי זה הספיק כדי "להעתיק" את המושג ולייחסו לאתרי האחיה מסוג זה.

עדות חשובה לשלילת הרלבנטיות של הכינוי ח'אן לתיאור מבני האחווה, ולבחירת מועד הקמתם של מבנים אלה ששימשו כ"אתרי אחיזה" בהתיישבות היהודית, הינו סקר ה-PEF שנערך בראשית שנות ה-70 של המאה ה-19 בארץ ישראל המערבית, הכולל גם מידע מטעם החוקר הצרפתי הנודע ויקטור גרן. אנשי ה-PEF ערכו סקר יישובי ובטבלה מס' 1 צויין איזכורו של כלי יישוב כפי שהוא מופיע בסקר. מהסקר האמור אנו למדים בנקל, כי אף לא באחד מן היישובים המצוינים בטבלה זוהא ח'אן כלשהו או היה אתר שנקרא בשם ח'אן. ייתכן אמנם, כי כל עוד מדובר בבניינים בודדים, כמו בזמרון ובשפיה, שהשתלבו בנוף הכללי של הכפר, לא מצאו אנשי הסקר לנכון לצייןם ציון מיוחד. ואולם הנחה זו אינה סבירה כאשר מדובר בח'אנים של ממש, ששימשו לכאורה, על פי עדות המקורות, כתחנות דרכים: חדרה, גבעת עדה, סג'רה, כינרת וואדי חנין (נס ציונה). היתכן כי מבנים חשובים כגון אלה נעלמו מעיניהם הבודחנות של אנשי ה-PEF? האמנם בניין כה גדול ומרשים כמו הח'אן בחדרה – היתיד בנוף המשמים של חולות וביצות – "נעלם" מעיניהם? באזור חדרה צוירו ונרשמו פרטי בורות קבורה רדודים, שנמצאו בשייך חילו (מצפון לח'אן).⁴³ במראח צוין הכפר כולו – אך אין זכר לח'אן,⁴⁴ וכך גם בסג'רה, בכפרוריה ובמקומות נוספים. לא ניתן אפוא לקבל את ההנחה שאנשי ה-PEF התעלמו או לא הזכירו מבנים גדולים, שנקראו כפי כל ח'אנים ואשר שכנו במרחקים כל כך קצרים מאתרים שסקרו ביסודיות.

בחינה גיאוגרפית מערערת גם היא את תקפות הכינוי ח'אן כמלון אורחים לאתרים הנוכחים. מתברר שבאף לא אחד מן המקרים הללו עומד אותו מבנה המכונה ח'אן על דרך ראשית – שהתנועה בה תצדיק את בנייתו. בסג'רה נבנה ה"ח'אן" מרחק כ-600 מטר מן הדרך הראשית; מזרזם, ולא הרחק ממנה (5)

43. סקר ארץ ישראל המערבית, כרך 2, חלק I, עמ' 2-4.

44. שם, עמ' 43.

קילומטר), עמד ח'אן איתוג'אר הגדול, ומצפון לה – ח'אן לוביה. לשם מה, אם כן, להוסיף ח'אן כזה ולא על אם הדרך?

חדרה שכנה מערבה מ"דרך הים", מרחק של כ-10 קילומטר – ואף לא על "דרך החוף" העונתית. מבנה הח'אן ניצב לו בודד בלב חולות וביצות, במנותק מכל נתיב. "הח'אן" של ואדי חנין אמנם שכן על דרך ראשית, יפו-חברון ועזה, אך גרה בו משפחה גרמנית והוא לא תפקד כח'אן. רק במוצא ניצב הח'אן סמוך לדרך הראשית לירושלים – ושם אכן תפקד כמלון אורחים.

אם פוסלים אנו את הרלבנטיות של הכינוי ח'אן לאתרי האחוזה של היישובים העבריים, הן על סמך הסקר של ה-PEF והן על בסיס גיאוגרפי, נשאלת השאלה: לשם מה ניבנו מבנים אלה? מי טרח בכניית בתי אבן ומתחמי משק מוגנים בשטחים רחוקים מכל דרך, ומה היה יעודם המקורי?

התשובה לסוגייה זו טמונה לדעתנו בתהליכים האגרריים שהתרחשו בארץ ישראל בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19. מבלי להיזקק כרגע למלוא היקפם וגורמיהם של תהליכים אלה, יצוין רק כי עיקרם היה ריכוז מתמשך של קרקעות בידי בעלים יחידים. היו אלה נכבדים ("אפנדים"), אשר בתוקף מעמדם, קשריהם, הונם ורכושם ידעו לנצל את חוקי הקרקעות העות'מאניים מן השנים 1858 ו-1867 – וריכוז בידיהם עשרות אלפי דונם קרקע. בנוסף לכך, ובהיות חלק מאותם נכבדים גובי מסים, נהגו הפלחים עצמם (בעיקר בכפרי העמקים והמישורים) לרשום את הקרקעות על שם האפנדים, כדי להשתחרר מנטל המיסוי הכבד ובאותה הזדמנות גם להתחמק מהסגרת פרטיהם האישיים, מפחד הגיוס לצבא. על תופעות אלה עמדו בהרחבה חוקרים שונים,⁴⁵ שהסבירו את עיצוב דגם הבעלות על הקרקעות בארץ ישראל. נראה שתהליך זה הגיע לשיאו בשנות ה-70, עת הצטרפו למעגל רוכשי הקרקעות גם מתיישבים לא עות'מאנים, שניצלו את השינויים בחוק העות'מאני שנעשו בלחץ המעצמות. רוכשי הקרקע החדשים היו מתיישבים אירופים מחד גיסא, ונציגים דיפלומטיים מאידך גיסא: קונסולים, סגניהם, מתורגמנים ואחרים, חלקם זרים וחלקם מקומיים. עיון בנספח 1 מלמד, כי ב-25 מבין היישובים שהוקמו עד 1914 (50%) נרכשו הקרקעות מידיהם של בעלי קרקע גדולים, ורק ב-6 מקרים הן נרכשו מכפריים. (ביתר המקרים הוקמו יישובים על קרקעות שהופרשו מנחלותיהם של יישובים אחרים.)

והנה, בכל אותם מקרים שבהם נאחזו המתיישבים באתר מסוג "מבנה קיים" – בין שהיה זה מבנה בודד ובין שהיה זה מטיפוס המתחם המגודר, נרכשו הקרקעות שעליהן ניצב מבנה זה מידי בעל קרקעות גדול, ערבי, יהודי או נוצרי,

45. ב.נ. פולק, תולדות היחסים האגרריים, ירושלים 1940, עמ' 86-87; ג. בר, תולדות היחסים האגרריים במזרח התיכון, 1800-1920, תל אביב 1981; א. גרנובסקי, המשטר הקרקעי בארץ ישראל, תל אביב תש"ט; א.ל. אבנרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948), תל אביב 1980 (להלן: אבנרי), עמ' 53-63.

שחי בעיר כלשהי בארץ ישראל או מחוצה לה: שפיה נרכשה מידי משפחת קוטרמן מחיפה, חדרה – מסלים חורי מחיפה, גבעת עדה – מידי פואד סעד, מתורגמן הקונסוליה הגרמנית בחיפה, כינרת דלייקה – מידי שייך עיסא, וכפר אוריה – מידי דאוד כרמי מירושלים – כולם ערבים; זכרון יעקב – מידי הצרפתי ג'רמן, נס ציונה – מידי הגרמני רייסלר, והרטוב – מידי המיסיון האנגלי שקנהו ב־1883 מידי סגן קונסול ספרד בירושלים – כולם זרים אירופים; מיהודים שחיו בערים נרכשו יסוד המעלה (מידי משפחת עבו מצפת), סג'רה (מד'ארבלה ואפטייקמן) ומוצא (ממשפחות ילין ויהודה). בכל אחד מהמקרים הללו, להוציא את מוצא, קיים היה המבנה בשטח עוד לפני ההתיישבות היהודית ועמד במרכז אחוזה בת אלפי דונמים (בין 3,000 ל־30,000 דונם).

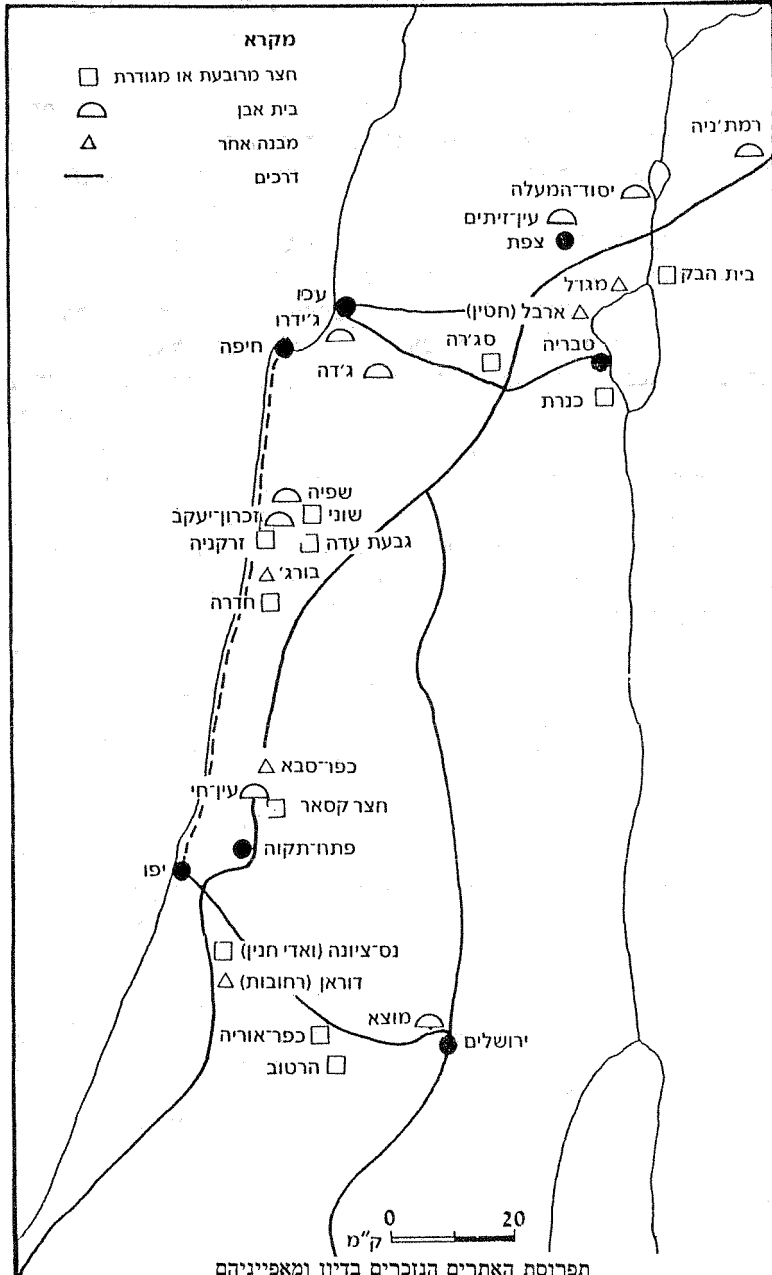
בשנות ה־70 של המאה ה־19 החלו אותם בעלים יחידים בפעולות פיתוח שונות בשטחים שבידיהם, אם משום הצורך להוכיח כי הקרקע מעובדת מחמת חוק ה"מחלול" (לפיו קרקע לא מעובדת או נטושה עברה לרשות הממשלה), ואם בשל שאיפתם להפיק רווחים מנחלתם, ולא רק לעמוד בתנאי גביית המסים כמתחייב מחובתם כלפי השלטון. שאיפה זו עלתה בקנה אחד עם ההתפתחויות שחלו בארץ באותה תקופה. פעולתם של זרים, הן מתיישבים כמו הטמפלרים והן נציגי העדות הנוצריות בערים, וכן הגברת הקשר עם אירופה והבנייה המתרחבת בערים יפו, ירושלים, חיפה ועזה – כל אלה יצרו תנועת עשייה מואצת וגבר הביקוש לשורה ארוכה של מוצרים. בעלי הנחלאות שישבו בערים השתלבו בתהליכי הפיתוח הללו על ידי ניצול הקרקעות שברשותם, תוך שהם מהדקים את הזיקה לאדמתם – הן לצורך השגחה על היבול והן לצורך פיתוחה.⁴⁶ הידוק הזיקה לאדמה יצר מעין דפוס פעולה דומה ברחבי הארץ (ובעיקר בחלקיה הצפוני והמרכזי: בגליל, בשרון ובהרי ירושלים), ועיקרו בניית מבנים חזקים רב תכליתיים: הם נועדו למגוריו של הַנְכִיל – סוכן או נציג של בעלי הקרקע, שימשו לבעל הקרקע עצמו כאשר סר לפקוד את נחלתו ולשפוט את אריסיו, וגם תפקדו כמחסנים לאיסוף ה"חומש" ואגירתו.⁴⁷ בית מגורים ולצדו מחסנים, אורוות, באר וחצר מגודרת מלמדים, ככל הנראה, על כוונה לפתח חווה חקלאית של ממש, ועל כן אפשר למיין את בתי האחוזה האלה לשני טיפוסים:

46. R. Kark, "Land Ownership and Spatial Change in Nineteenth Century Palestine", in: *Transition from Spontaneous to Regulated Spatial Organization*,

(ed. M. Roscizwski), Warsaw 1984, pp. 183–196.

47. "החומש" הינו חמישית היבול ולעתים שלישי או מחצית שקיבל האפנדי. גוטליב שומכר מוסר כי במקום התיאטרון במיאמיס (היא שוני) בנה סוחר מחיפה (הכוונה לסלים חורי) מבנה יפה ששימש כאסמים ומחסנים, ועשרים בקתות לאריסיו. "בחדר מקבל האדון את חלקו ושופט את נתיניו." וראה: G. Schumacher, "An excursion to the Crocodile River", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 1887, p. 83 (להלן: PEFQS).

מבנה בודד – עשוי אבן, בנוי באופן מסיבי ובו ממגורות איסוס וחדרי מגורים, ולו טיפוס משני של בית מגורים בלבד לסוכן או לשומר הקרקעות (כמו במקרה של רחובות).⁴⁸

מתחם מגודר – בנוי אבן, הכולל מבנה מגורים, מחסנים, אורוות, מגורי פועלים, באר מים וחצר מגודרת. המתחם המגודר הוא מעין חווה חקלאית, כמוה ניתן למצוא גם במקומות אחרים בעולם (החווה החקלאית – chateau – באזורי הכרמים של דרום־צרפת).

כאמור, הרושם החיצוני שיצרו מבני אחוזה אלה היה מקור הכינוי ח'אן. כך הם נקראו בפי המתיישבים היהודים הראשונים ובפי כותבי תולדות היישוב, אשר התרשמו מן הייחוד הארכיטקטוני של אותם מבנים, שהזכירו בצורתם ח'אן דרכים. כאלה הם נראו גם לאורחים, תיירים, או חוקרים כגון קונדר, שזיהה אותם כמלונות אורחים אף שציין בעצמו כי הם נמצאים בדרכים צדדיות.⁴⁹

זאת ועוד: אם נעמיק ונחפש נמצא, כי ברחבי הארץ היו מבנים רבים דומים לאלה שהוצגו כאן, שהיו בבעלות אדונים יחידים ושלא עברו לבעלות יהודית בתקופה הנדונה כאן. בחזותם ובתפקידם הם דמו לאלה הקרויים ח'אנים בפי כל. לדוגמה: "בית חומה" שליד כפר ח'טיין המוזכר ביומנו של מרדכי אלטשולר, שסייר בארץ לצורך רכישת קרקעות לאגודתו ב־1881;⁵⁰ ו"בית מידות דו קומתי גבוה, שדמיונו וצורתו כמצודה," באיגזים שלמרגלות הכרמל, שתיאר לורנס אוליפנט.⁵¹

לאור הדברים שלעיל, מובנת המשמעות של "ח'אנים", שלא היו אלא חוות, כגון ח'אן יארדה הנישא מצפון לכביש מחננים – משמר הירדן, ששימש את אריסיו של אפנדי מצפת, אמין אבו־הישאם;⁵² ח'אן א־שייח' בגולן, שרכש הברון רוטשילד ב־1893;⁵³ ח'אן ג'דה (רמת ישי), שהיה לימים בסיס לגדוד העבודה וליישוב רמת ישי;⁵⁴ וח'אן ג'דרו (כפר ביאליק), שהיה בבעלותו של סורסוק ולימים נרכש על ידי "חברת הכשרת מפרץ חיפה" (1926).⁵⁵

ריכוז גדול של מבני אחוזה כאלה מצוי באזור שבין הכרמל לירקון, ובמיוחד סביב בנימינה. הידועים בהם: אום אל־עלק, חירבת צף, בוריג', זרקניה, ח'אן

48. מ. סמילנסקי, רחובות, תש"י, עמ' 13.

49. PEFQS, 1874, כרך 8, עמ' 12; מובא גם אצל אבנרי, עמ' 43.

50. זיכרונות אלטשולר, בכתב יד, עמ' נ"ז–נ"ח, קי"ג–קי"ד, אצ"מ A9/79(1).

51. ל. אוליפנט, חיפה; או כתבות מארץ ישראל 1882–1885, ירושלים 1976, עמ' 136.

52. צ. אילן, אתרי טיול בארץ ישראל, א', תל אביב 1982, עמ' 44–47.

53. שם, עמ' 255.

54. א. אפרת, "ח'אן ג'דה ברמת ישי", טבע וארץ, ט"ו/א, 1973, עמ' 48–49.

55. י. בן ארצי, "נוף מפרץ חיפה ערב ההתיישבות היהודית", בתוך: א. שילר (עורך), ספר

זאב וילנאי, ב', ירושלים 1987, עמ' 240–245.

שוני, בית חנינה וחורבת חידות. זו האחרונה הייתה אחוזתו של אחמד בק בושניאק, מודיר נפת קיסריה וסביבתה בתחילת המאה העשרים. הוא גר עם משפחתו בקיסריה, אך נחלתו השתרעה עד חדרה. במרכז הקים לו מבנה דו קומתי ומחסנים.⁵⁶ לא הרחק משם מצויה חירבת צף (סופסאפי), שהייתה בית אחוזה של עלי בק, קרובו של אחמד בק הנוכר, ואפשר שלמשפחה זו היו מבנים דומים ברחבי האזור – כגון "הח'אן" הגדול בורקניה.⁵⁷

מבנה דומה היה בוואדי חווארית (עמק חפר). המדובר ב"בית הראשונים" שבביתן אהרון, שאיננו אלא מבנה האחוזה של בני משפחת טיאן, בעלי הקרקעות באזור.⁵⁸ נחלה ידועה ליד פתח תקווה היא זו של סלים קאסר, אשר מכר חלק מאדמותיו למייסדי המושבה. בנחלתו בנה קאסר חווה חקלאית, ששרידיה נותרו עד היום ממזרח לכפר הבפטיסטים, על גדות הירקון.⁵⁹ גודל החצר, הבריכה, בית המשאבה והחומה ההיקפית מלמדים ללא ספק על כוונתו של קאסר לעבד את אדמותיו.

שלל הדוגמאות האלה מצטרף, אם כן, למכלול האתרים שהוזכרו כאתרי אחיזה של יישובים יהודיים, והמהווים לדעתנו תופעה דומה: אלה מבני אחוזה משני טיפוסים עיקריים (מבנה בודד ומתחם), אשר ניבנו על ידי בעלי הקרקעות הגדולים בארץ ישראל במהלך שנות ה-70 וה-80 למאה ה-19. הללו בנו מבני אחוזה במרכז נחלתם, שנועדו לשמש, כאמור, למגורי סוכניהם ואריסיהם ולשמירת יבולם. כמו כן מעידים הם על כוונת בעליהם להניח בסיס לפיתוח נחלתם. בכל המקרים היו אלה מבנים חזקים וגדולים יחסית לסביבתם, שבלטו בנוף ומשכו את עין העוברים והמבקרים. דמיונם החיצוני לח'אן דרכים מסורתית הוא שגרם, ככל הנראה, להצמדת הכינוי הזה גם למבני האחוזה, אף שבתפקידם הם היו שונים בתכלית מן הח'אן.

זיהוי הח'אנים ומבני אחוזה דומים כחוות עשוי לסייע במידה רבה בפתרון של תופעות סתומות מכמה תחומים. "הח'אנים" כרליקטים ספרותיים, כלומר כמשארים של תופעה שתוארה במקורות הכתובים בדימוי מסוים, מצטיירים כבעלי תפקוד שונה מתוך בחינת הרליקטים שבשטח. אופיים הארכיטקטוני של "הח'אנים" מחד, ותיפקודם מאידך, יכולים להצביע על דמיון אפשרי למבני "החצרות" של התקופה העתיקה או החוות הצלבניות, ויותר מכן על חולייה חסרה בשרשרת הפעילויות החקלאיות בארץ ישראל. החווה, המתוארת בכל

56. צ. אילן, "חידת חורבת חידות", טבע וארץ, כ"1, 1977, עמ' 26-29.

57. אתרים אלה נסקרו על ידי המחקרים בשטח – 13 בפברואר 1985.

58. R. Kark, "Changing Patterns of Land Ownership in Nineteenth Century Palestine – The European Influence", *Journal of Historical Geography*, 10, 1984, pp. 357-384.

59. ד. צוק, "חצר קסאר שעל שפת הירקון", טבע וארץ, כ"ד/6, 1983, עמ' 5-7.

הספרות הגיאוגרפית והחקלאית כאחת מצורות הארגון הכפרי הבסיסיות ביותר, נעדרה עד כה לכאורה מתולדות הגוף הארצישראלי בתקופה המודרנית, והגדרת הח'אנים כחוות מאפשרת אפוא להשלים את אותה חוליה.

נמפה 1. מאפיינים נבחרים של אתרי הח'אניה של כלל היישובים החקלאיים היהודיים אשר נוסדו עד 1914.

א. צפון הארץ (גליל)

מס'	אזור גיאוגרפי	היישוב	שנת הקמה	סוג אתר אחיזה	בעלים קודמים	אזכור בספר PEF
1	גליל עליון מזרחי	ראש פינה	1882	אתר קיים - מבנה, וחדש	אגודת "גיא אוני" מצפת	הכפר ג'עונה
2	גליל עליון מזרחי	יסוד המעלה	1883	אתר קיים - מבנה	עבו מצפת	עתיקות
3	הגולן	רמת'ניה	1886	אתר קיים - מבנה	עבד אל-רחמן אל יוסף פאשה מדמשק	לא נערך באזור
4	גליל עליון מזרחי	משמר הירדן (שושנת הירדן)	1890	בנייה חדשה	מרדכי לובובסקי - מידי עבו מצפת	
5	גליל עליון מזרחי	עין זיתים	1891	בנייה חדשה + אתר קיים	פקידות הברון מידי כפריים	
6	גליל עליון מזרחי	מטולה	1896	אתר קיים - חושות	ג'אבור בק מצידון	כפריר אמטלה
7	גולן	בני הירדה	1898	בנייה חדשה	ערביי ביר א'שגום	לא נערך באזור
8	גליל עליון מזרחי	מחניים	1898	בנייה חדשה	פקידות הברון מכפריים	
9	גליל תחתון מזרחי	סג'רה - חווה	1899	אתר קיים - בנייה חדשה	ד'ארבלה ואפטיקמן מידי האפנדי מדווה מעכו	
10	גליל תחתון מזרחי	סג'רה	1903	בנייה חדשה	האפנדי מדווה מעכו	כפר סג'רה
11	גליל תחתון מזרחי	כפר תבור	1901	אתר קיים - חושות	ערביי הכפר	כפריר מסחה
12	גליל תחתון מזרחי	יבנאל	1901	אתר קיים - חושות	ערביי דלייקה	כפריר ימה ועתיקות
13	גליל תחתון מזרחי	מנחמיה	1901	אתר קיים - חושות	ערביי דלייקה	כתי חימר ואבן
14	גליל תחתון מזרחי	בית גן	1903	אתר קיים - חושות	המופתי מטבריה	חורבות כפר ערבי
15	בקעת בטיחה	אליחצל (בית הבק)	1904	אתר קיים - מבנה (ח'אן)	עבד אל-רחמן אל יוסף פאשה מדמשק	
16	עמק הירדן התיכון	כינרת - חווה	1908	אתר קיים - מבנה (ח'אן)	שייך עיסא - ערביי דלייקה	
17	עמק הירדן התיכון	כינרת - מושבה	1908	בנייה חדשה	ערביי דלייקה	
18	עמק הירדן התיכון	כינרת - קבוצה	1913	בנייה חדשה (1926)	ערביי דלייקה	שייך עיסא - ערבי דלייקה
19	גליל תחתון מזרחי	מצפה	1908	בנייה חדשה	מעייין עיד'כתאב	
20	עמק הירדן התיכון	דגניה	1909	אתר קיים - חושות	אפנדי פרסי/בהאי (ז)	חורבות אוס'ג'וני
21	גליל תחתון מזרחי	פוריה	1910	בנייה חדשה		תל חורבות
22	עמק יזרעאל	מרחביה	1911	בנייה חדשה	סורסק	כפריר מג'דל
23	גליל תחתון מזרחי	מגדל	1912	אתר קיים - מבנה	גרמנים	כפריר - כתי בולח
24	גליל תחתון מזרחי	שרונה	1913	בנייה חדשה	פאהום מנצרת ויק'א	
25	עמק יזרעאל	תל עדשים	1913	בנייה חדשה	סורסק	

ב. מרכזי צפון הארץ (שומרון)

26	כרמל דרומי	זכרון יעקב	1882	אתר קיים - מבנה, חושות	ג'רמן מחיפה	כפריר הרוס - זמרין
27	כרמל דרומי	בת שלמה	1889	בנייה חדשה		גלי אבנים
28	כרמל דרומי	מאיר שפיה	1890	אתר קיים - מבנה, וחוש	קוטרן מחיפה	כפריר שפיה
29	שרון צפוני	גן שמואל	1890	בנייה חדשה		
30	שרון צפוני	חדרה	1890	אתר קיים - מבנה (ח'אן)	סלים חורי מחיפה	כפריר מראח
31	כרמל דרומי	גבעת עדה	1903	אתר קיים - מבנה (ח'אן)	פואד סעד מחיפה	
32	חוף הכרמל	עתלית	1903	בנייה חדשה	ג'רמן מחיפה	
33	שרון צפוני	חפציבה	1905	בנייה חדשה	סלים חורי מחיפה	
34	שרון צפוני	כרכור	1913	בנייה חדשה	מוסטפה פאשה עבד אל-קאסם	

ג. מרכז ודרום הארץ (יהודה)

35	שרון צפוני	פתח תקוה	1878	בנייה חדשה	סלים קסאר ואנטון בשארה טיאן - יפו	כפריר מולביס
36	שפלת יהודה	ראשון לציון	1882	בנייה חדשה	דג'אני מיפו	
37	שרון דרומי	יהוד	1882	בנייה חדשה	ערביי יהודייה	
38	שפלת יהודה	עקרון	1883	בנייה חדשה	ערביי עקיר (?)	כפריר עקיר
39	שפלת יהודה	נס ציונה	1883	אתר קיים - מבנה (ח'אן)	ריסלר	
40	שפלת יהודה	גדרה	1884	בנייה חדשה	פרדיננד פיליבר מיפו	כפריר קטרה
41	שפלת יהודה	קסטינה	1888	בנייה חדשה	ערביי הכפר	כפריר קוסטינה
42	שפלת יהודה	רחובות	1890	בנייה חדשה	אנטון רוק מיפו	
43	הרי ירושלים	מוצא	1894	אתר קיים - חושות	יהושע ילין ובנימין יהודה - מוצא וקולונייה - כפרים	
44	הרי ירושלים	הרטוב	1895	אתר קיים - מבנה	מיסיון אנגלי	כפריר ערטוף
45	שפלת יהודה	בן שמן	1906	בנייה חדשה	מונסאר	
46	שרון דרומי	עין גנים	1908	בנייה חדשה	ערביי פג'ה	כפר
47	שפלת יהודה	באר יעקב	1908	בנייה חדשה		
48	שפלת יהודה	חולדה	1909	בנייה חדשה		
49	שרון דרומי	עין חי (כפר מל"ל)	1912	בנייה חדשה	שייך אבו קישק (?)	חורבות תל חי
53	שפלת יהודה	נתלת יהודה	1913	בנייה חדשה		
50	הרי ירושלים	כפר אוריה	1912	אתר קיים - מבנה (ח'אן)	דאוד כרמי מירושלים	כפריר כפרוריה
51	נגב	רוחמה	1912	בנייה חדשה	שייך עלי - שבס מלאוונה	חורבות ג'ממה
52	שרון דרומי	כפר סבא	1913	בנייה חדשה	ערביי כפר סבא	חורבות כפר סבא

נספח 2. מאפיינים נבחרים של אתרי אחיזה מטיפוס "מבנה קיים".

מס'	היישוב	שנת היאחזות	נמצא בשטח	כונה במקורות	שינוי שנעשה	תפקוד חדש	תפקוד קודם משוער
1	זכרון יעקב	1882	בית אבן	"בית האדמיניסטרציה"	תוספת קומה ושיפוץ	מנהל ומגורים	מגורי סוכן
2	יסוד המעלה	1883	בית מוארך, חומרים שונים	"בית האוצר"	חיזוק, פריצת חלונות	מגורים ומחסנים	מגורי סוכן ומחסן
3	נס ציונה	1883	בית אבן, באר	ח'אן	שיפוץ ותוספת אגפים	מגורים	מגורים
4	רמת'ניה	1886	בית אבן	"בית האוצר"		מגורים	
5	שפיה	1889/90	בית אבן דו קומתי		שיפוץ	מגורי ארצי	מגורי סוכן
6	חדרה	1890	בתים וחצר מוקפת - בנייה באבן	ח'אן	שיפוץ ופריצת חלונות	מגורים וציבורי	מגורי סוכן, אורווה
7	מוצא	1894	בית אבן דו קומתי	ח'אן		ציבורי	מלון דרכים
8	הרטוב	1895/6	בית אבן וחצר מוקפת	"חצר המיסיון"	חלוקה לחדרים	מגורים וציבורי	מגורים וציבורי
9	סג'רה (חוה)	1899	בית אבן וחצר מוקפת	ח'אן	שיפוץ זתוספת אגפים	מגורים ואורוות	מגורי סוכן
10	עתלית	1903	בית אבן			מגורים ארעיים	מגורי סוכן
11	גבעת עדה	1903	חצר מוקפת	ח'אן	שיפוץ ותוספת אגפים	מגורים ורפתות	מגורי סוכן ואורווה
12	בית הבק	1904	בית אבן	ח'אן	תוספת מבנים	מגורים	
13	כפר סבא	1906		ח'אן	בנייה ראשונית		
14	כינרת (חוה)	1908	בית אבן	ח'אן	שיפוץ ותוספת מבנים	מגורים ומחסנים	מגורים ואורוות
15	כפר אוריה	1912	בית אבן וחצר	ח'אן	שיפוץ וחיזוק	מגורים ומחסנים	מגורי סוכן